ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

E-BULLETIN
REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA

Supplementum I

Доклади от Националната научна конференция
„100 години Ньойски договор: Национални измерения
и отражението им върху София и Софийско“

Proceedings of the National Scientific Conference
“100 years of the Treaty of Neuilly: National dimensions
and their impact on Sofia and the Sofia Region”

Издателство на Регионален исторически музей – София
Publishing of Regional History Museum – Sofia

София 2023

„Е-бюлетин“ е периодично научно електронно издание на Регионален исторически музей – София

“E-Bulletin” is a periodical scientific electronic edition of Regional History Museum – Sofia

Съставители
д-р Александър Станев (РИМ–София)
Цветозар Йотов (РИМ–София)

Отговорен редактор
Цветозар Йотов (РИМ–София)

Редакционна колегия
доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова (РИМ–София)
гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова (СУ „Св. Климент Охридски”)
д-р Марио Филипов (РИМ–София)
Елена Николова (РИМ–София)

Техническо оформление
Светлана Чолакова

Editors
Alexander Stanev, PhD (RHM–Sofia)
Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Editor-in-chief
Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Editorial Board
Veneta Handzhiyska-Yankulova, Assoc. Prof., PhD (RHM–Sofia)
Iliana Borisova-Katsarova, Chief Assist. Prof., PhD (SU “St. Kliment Ohridski”)
Mario Filipov, PhD (RHM–Sofia)
Elena Nikolova (RHM–Sofia)

Layout
Svetlana Cholakova

Издателство на Регионален исторически музей – София
Publishing of Regional History Museum – Sofia

ISSN 2603-4247

Изисквания към авторите за подготовка на публикация / Requirements for authors when preparing a publication: https://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/requirements

Регионален исторически музей – София
Regional History Museum – Sofia

ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН
E-BULLETIN

http://www.sofiahistorymuseum.bg/bg/ http://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/

Suppl. I/2023 ISSN 2603-4247

СЪДЪРЖАНИЕ
CONTENT

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР
Цветозар Йотов

INTRODUCTION
Tsvetozar Yotov
.....*7–14*

ВОЙНАТА…
Александър Станев

THE WAR…
AlexanderStanev
.....*15–26*

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РАННИТЕ ПАМЕТНИЦИ В ЧЕСТ НА ЗАГИНАЛИТЕ ВЪВ ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ (1912–1918 Г.) В СОФИЙСКА ОБЩИНА
Илия Мечков

OBSERVATIONS ON THE EARLY MONUMENTSIN HONOR OF THE PERISHED IN THE WARS FOR NATIONAL UNIFICATION (1912–1918) IN THE SOFIA MUNICIPALITY
Ilia Mechkov
.....*27–45*

СОФИЯ – ЦЕНТЪР НА БЕЖАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ОТ ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ
Людмила Зидарова, Елена Бугарчева

SOFIA – CENTER OF REFUGEE ORGANIZATIONS FROM THE WESTERN OUTLANDS
Liudmila Zidarova, Elena Bugarcheva
.....*47–57*

НЬОЙСКИЯТ ДОГОВОР И АРМЕНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ
Гоар Хнканосян

THE TREATY OF NEUILLY AND THE ARMENIANS IN BULGARIA
Goar Hnkanosyan
.....*59–77*

НЕИЗВЕСТНИ СТРАНИЦИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА АМЕРИКАНСКИТЕ МЛАДЕЖКИ ХРИСТЯНСКИ ОБЩЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
Петко Мангачев

UNKNOWN SITES ON THE ACTIVITIES OF AMERICAN YOUTH CHRISTIAN SOCIETIES IN BULGARIA
Petko Mangatchev
.....*79–85*

СТАРИННИ МЕСТНИ ИМЕНА ОТ ЦАРИБРОДСКО
Анна Чолева-Димитрова

ANCIENT PLACE NAMES OF TSARIBROD REGION
Anna Choleva-Dimitrova
.....*87–95*

ЛАНДШАФТНАТА АРХИТЕКТУРА НА СОФИЯ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК
Мария Гуркова

THE LANDSCAPE ARCHITECTURE OF SOFIA IN THE 1920S
Maria Gurkova
.....*97–110*

АКЦИИ СРЕЩУ НЬОЙ: 1989–1997 Г. (ВЪЗРАЖДАНЕ НА ПРОТЕСТИТЕ НА 27 НОЕМВРИ ОТ МАКЕДОНСКАТА МЛАДЕЖКА ОРГАНИЗАЦИЯ)
Евгений Еков

ACTIONS AGAINST TREATY OF NEUILLY: 1989–1997 (REVIVAL OF PROTESTS ON NOVEMBER 27 FROM THE MACEDONIAN YOUTH ORGANIZATION)
Evgeniy Ekov
.....*111–129*

ЧЕТЕНИЯ НА СОФИЙСКИЯ МУЗЕЙ

100 ГОДИНИ НЬОЙСКИ ДОГОВОР: НАЦИОНАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ ВЪРХУ СОФИЯ И СОФИЙСКО

Електронен бюлетин
Регионален исторически музей – София
E-Bulletin
Regional History Museum – Sofia

Supplementum I

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РАННИТЕ ПАМЕТНИЦИ В ЧЕСТ НА ЗАГИНАЛИТЕ ВЪВ ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ (1912–1918 Г.) В СОФИЙСКА ОБЩИНА

Илия Мечков

Паметниците, издигнати от българският народ в чест на падналите негови синове във войните за национално обединение (1912–1913 г. и 1915–1918 г.), първоначално възникват по инициатива на близки и бойни другари в рамките на родното място, на военните части или на местата на сражения, които остават извън границите на България след подписването на Ньойския договор. За едно десетилетие до средата на 20-те години на XX век възникват стотици ранни войнишки паметници, повечето от тях по селата. Те носят духа на тогавашната българска традиционна патриархална култура и могат да бъдат определени като ранни войнишки паметници, защото са една обща проява на самоинициатива, а не са определяни от властите. Използван е типът на вече разпространения и наложилия се по освободените български земи европейски гробищен обелисков паметник, който с цялата християнска обредност масово заема отредените му от общините почетни локации. В Софийското поле и южните и северните му предпланини се очертават ареалите на два ярко обособени за страната архитектурни типа войнишки обелиски. Селата от близката градска околност (днес по-голямата част от тях влизат в Голямата софийска община) поставят паметници, изготвени от градски майстори на гробни паметници, работещи в европейски стил. От друга страна, селата от някогашната Новоселска околия – днес в общините Горна Малина, Елин Пелин и частично в столичния район „Кремиковци", строят обелиски в традициите на местната каменоделска и паметникарска традиция с център Ташкесен, днес Саранци.

Паметниците на загиналите във войните за национално обединение са символични общи гробове – единственото място за оплакване на героите, повечето от които остават непогребани или с незнайни гробове.[1] Местната общност

[1] В някои райони на страната като Видинско под паметника са били символично погребвани дрехите на загиналите. Интересна е практиката да се издигат малки индивидуални паметници на незавърнали се от фронта (кенотафи) като например на Стойко Нетов пред с. Долни Богров.

оплаква своите войници на Архангелова Задушница (първата събота преди Архангеловден – 8 ноември), известна още като Мъжка задушница.[2] Постепенно към тази основна мемориална функция се включили и изгражданите големи полкови паметници, какъвто е построеният през 1934 г. паметник на Първи и Шести пехотни полкове към Първа софийска дивизия (демонтиран през февруари-март 1980 г.) На „стените на плача", както е бил известен мемориалът, са стоели изписани имената на над 3000 загинали наборници от обширния Софийски окръг. Там жени, майки и деца са жалеели за своите скъпи покойници. Други 163-ма загинали са изписани на изградения през същата година паметник на бившия Петдесет и осми пехотен одрински полк, участвал в Балканската война (на ул. „Опълченска").

Ранните паметници в чест на загиналите през войните от 1912–1913 г. и 1915–1918 г. са масова проява на честване на обикновени българи от техните близки. Тяхното изграждане е свидетелство за организационните качества на родствените колективи и на населените места (Вуков 2014: 259). В тях се чете покрусата, сменила възторга, с който народите на Европа встъпват в Голямата война, обвити с един забравен днес идеализъм. Достойно загиналите за всенародно обединение са се завърнали у дома и служат за пример за изпълнен граждански и патриотичен дълг.

По правило първите военни/войнишки паметници са изграждани до църквата, където с обща молитва е ставало изпращането и посрещането на войниците (№№ 58, 82, 125, 62, 78, 85, 104, 121, 122) или друго „свещено място" на селището като гробище, двор на манастир (№ 110), училище (№ 127) или например на могила (№ 130) или поле (№ 113).[3] След Първата световна война предпочитани стават селските мегдани (№№ 74, 124, 133, 145).[4] Около паметниците, заградени с ограда, за да не влизат там селскостопанските животни, постепенно започват да бъдат оформяни селски площади, покрити с настилка.

Първите военни паметници са издигнати една две години след тържественото посрещане на българските войници от фронта през м. август 1913 г. Такива в Софийска община са паметниците на селата Слатина, Княжево, Долни Пасарел, Яна, Доброславци, Кътина и Илиянци (№№ 58(++), 82(+), 94(+), 118, 125, 127(+), 140).[5] Селските паметници на загиналите в Балканските войни имат по-ин-

[2] В началото на 1880 г. княз Александър Батенберг и военният министър генерал Пьотър Паренсов въвели първите военни празници, ритуали и отличия. На Архангелова задушница е определено да се отслужва панихида и да се дават военни почести за загиналите за Отечеството, а празника на св. Георги Победоносец – 6 май – е обявен за Ден на храбростта и на българската армия. Подобно на руския орден „Св. Георги" е учреден българският военен орден „За храброст".

[3] Номерацията е по Регистър на военните паметници на територията на Столична община (Мечков 2018; Мечков 2020). Според Закон за военните паметници (в сила от 1 януари 2008 г.) новото име на войнишките паметници е военни, а войнишки стават паметниците на руски, съветски и др. войни на българска територия. Тук използваме двете названия като синоними, защото определението войнишки е исторически и семантично по-точно от гледна точка на българското население.

[4] Трябва да се има предвид, че след изграждането им много от паметниците са били премествани, някои от които нееднократно.

[5] С (+) е означено по-късното добавяне на същия паметник на загиналите през Първата световна война, а с (++) на загиналите през Първата и Втората световни войни.

тимен характер. Обелиските, издигнати след края на Първата световна война, в повечето случаи са по-големи, с по-мощен силует.

Показателна за духа на времето е впечатляващата история на създаването и откриването на Княжевския паметник, описана в нарочно издадена книжка от инициатора му – свещеник Стефан п. Минев към храма „Св. Илия“ (Минев 1915) (Обр. 1). Завърналите се войници влизат първо в храма. Там свещеникът отслужва панихида за упокоение душите на загиналите и благодарствен молебен за живите. Веднага възниква идеята за създаване на паметник на загиналите. От иницииране на подписка за набиране на средства, възлезли на 1604 лв., до поръчването на паметника и поставянето му през май 1914 г. минават 11 месеца. 500 лв. дарява Иван Х. Енов. Преди откриването паметникът стои обвит в черен плат, окичен с венци. Опънати са гирлянди, трикольори красят оградата, развяват се траурни знамена. До него е разположен аналой (павилион) с портретите на загиналите и на царя.

След неделната литургия на 1 юни 1914 г. (стар стил) богомолците излизат на черковния двор. От едната страна на аналоя се нареждат семействата на загиналите, а от другата – военни чинове, секретарите на руското и на австрийското посолства, представители на двореца, „зад тях следваха общинските власти, и по-видни жители от селото , а зад тях народ гъмжило, дошел от столицата и от всички околни села“. На главната улица срещу паметника са строени ротите на княжевската школа за запасни подпоручици. Отслужени са панихида за упокоение душите на убитите, „тържествен молебен за здраве на останалите живи“ и молитви за освещаването на паметника. Хоровете на школниците и на учениците от началното училище изпяват „Многая лета“. Генерал Кутинчев, упълномощен от военния министър да води откриването, изтъква „значението на тържеството” и похвалва „високо назидателната инициатива на княжевци“. Воалът пада и всички са вцепенени пред вида на този „колос“ от черен гранит. На паметника се отдава военна чест, реч държи дякон Минев, присъстващите се покланят пред него. От учениците е подготвена богата художествена програма. Княжевската военна школа дава обяд в офицерския клуб в селото, където заедно с високопоставените гости са поканени и всички членове на опечалените семейства. Следват речи и литературно-музикална забава. След залез слънце, на излизане от салона, присъстващите „се хващаха на хорото, което вихрено се носеше под такта на оркестъра на Първи полк, който едвам се побираше между надвесилите се от страните му тълпи народ”.

Княжевският паметник е изработен в ателието на скулптура Я. Тасев (Йотов и др. 2003: 221) (Обр. 2; Обр. 3).[6] Той е висок 3,1 м и с лице (обща повърх-ност) 5,8 кв. м. Паметник-обелиск, негов съвременник и „двойник“, висок 3,1 м, се намира в с. Косача, Радомирско, открит на 19 февруари 1914 г. (стар стил) (Обр. 4). По всичко изглежда, че двата паметника са правени по общ модел на обелиск с почти квадратен план, с подчертана пирамидалност, с дълбоко и високо стесне-ние между двете основни тела (призма и пирамида), оформено с изящни извивка и корнизи.

[6] Ателието на Янко Тасов според „Български алманах“ от 1911 г. се е намирало на бул. „Мария Луиза“ (Икономов, Дамянов 1911: 652).

Обр. 1. *Книгата на дякон Минев (снимка: И. Мечков).*

Обр. 2. *Детайли от Княжевския паметник (снимка: И. Мечков, обработка: К. Чакъров).*

Обр. 3. *Княжевският паметник (снимка: И. Мечков).* ***Обр. 4.*** *Паметникът на с. Косача (снимка: Вася Атанасова – източник: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Kosacha_war_memorial.jpg).*

Изящен е и паметникът-обелиск на загиналите военнослужещи от с. Бояна, открит през 1915 г., висок 3,1 м (без кръста), с лице 4,2 кв. м. (Обр. 5). Тук призмите и пирамидата са с изразен правоъгълен план с дълга лицева страна/гръб. Сходен на Боянския, със същите мерки е обелискът от черен гранит в гр. Копривщица, в памет на загиналите в Освободителните войни, както са били наричани БМВ (Обр. 6). Паметникът на с. Слатина има характерен за някои военни обелиски из страната, но останал неповторен в Софийското поле завършек на четирискатов покрив с фронтони. Неговият план е квадрат, висок 2,9 м и с лице 5,1 кв. м. Откриването му се е състояло на 15 август 1915 г. (стар стил) до храмът „Св. Мина". (по-късно е преместен).

Обр. 5. *Паметникът на с. Бояна (снимка: И. Мечков).*
Обр. 6. *Паметникът на гр. Копривщица (снимка: И. Мечков).*

На загиналите в Балканските войни са издигани и скромни паметници. До църквата на с. Доброславци е поставен миниатюрен обелиск от мрамор. В селата Илиянци и Кътина през 1913 г. са изградени малки, прости многостъпални пирамиди (Обр. 7; Обр. 8). Илиенският е дело на италиански майстор каменоделец (Йотов 2003: 221). Кътинският е изграден от двадесет близки на загиналите. Въпреки липсата на място, на паметника са добавени имената на загиналите в Първата световна война. Сходен е обелискът от радомирското с. Батановци, изработен в радомирската работилница на Илия Дамянов (Обр. 9). На него стои трогателният надпис: „На спомен незнайния им гроб. От семействата им". Тези малки обелиски, изрязани от варовикови блокове, са били поръчвани на местни строителни предприемачи. Посочените сходства в паметникостроителството на Софийското поле и Радомирско през този период едва ли са случайни, като се

имат предвид вече изградените ж.п. връзки, които са били в услуга на бързоразвилите се след Освобождението каменодобивни и каменообработващи производства.[7]

Обр. 7. *Обелискът на с. Илиянци (снимка: И. Мечков, обработка: К. Чакъров).* ***Обр. 8.*** *Обелискът на с. Кътина (снимка: И. Мечков, обработка: К. Чакъров).* ***Обр. 9.*** *Обелискът на с. Батановци (снимка: И. Мечков, обработка: К. Чакъров).*

Архитектурното решение на селските войнишки паметници, времето на тяхната поява, подмяна, изчезване или тяхната непоява се дължат и на капризите на случая... Факт е, че до средата на XX век много български села като софийските Орландовци, Долни Богров, Бухово не изграждат военен паметник.[8] Една от честите причини е неразбирателството между съселяните по парични въпроси. На много места из страната има паметници само на загиналите през 1912–1913 г., на които впоследствие не са вписвани имената на загиналите в Първата световна война (Илиянци, Пасарел, възможно Бояна).[9] Тази особеност може да се дължи

[7] Така например през 1903 г. Васил Андонов – предприемач от София, избран за строител на паметника на загиналите в Сръбско-българската война (1885 г.) в боя край гр. Брезник, е поискал удължаване на срока за изработването му поради „липсата на вагони на Батановци, за да бъдат докарани големи камъни" (от изложбата на Исторически музей - Брезник „Сръбско-българската война и брезнишкия бой. Изграждането на паметника" от 2020 г.: https://zapadno.com/2020/11/04/гражданството-на-брезник-поискало-да/).

[8] В с. Владая никога не е имало паметник на загиналите, но до църквата са се издигали кръстовете на четири индивидуални войнишки гроба.

[9] Плочите на паметника на Бояна в сегашното му състояние са поставени след 1944 г. Той е бил възстановяван след удар от тежко МПС.

на липса на място на каменната повърхност. По принцип паметниците в чест на загиналите в Балканските войни са оформени по волята на близките като албум за снимки. Те се четат от всички страни, имат посвещения и послания. В случайте, когато членовете на първоначалния инициативен комитет са достигали до разбирателство с родителите на загиналите в Първата световна война, техните имена са добавяни на средния блок, сгъстено, без снимки (Слатина). Уви, това невинаги се е случвало, а умората и отчаянието от поредната загубена война понякога са надвивали желанието да се съберат средства за нов паметник.

Изключително редки са случаите, когато редом до паметника на загиналите в Балканските войни се изгражда втори паметник на загиналите в Първата световна война. В Софийска община такъв случай е паметникът от с. Яна (№ 119).

Най-масова в страната е паметникостроителната инициатива в периода 1919–1926 г. По някакъв начин тя съвпада с последния разцвет на традиционното българско село, а и с управлението на БЗНС (1919–1923 г.). За да се сложи ред в стихийното строителство на паметници, предприето от села, общини, окръзи и частни дружества, е създадена Секция по издирване, украсяване и поддържане на военните гробове към Военносанитарната част при Главното интенданство на Мининистерството на войната (9 октомври 925 г.), заменена по-късно от Отделение за военни музеи, паметници и гробове при Щаба на армията (30 декември 1931 г.) (Калчева 2005: 77; Бошев 2004: 68, 71, 76). Секцията не успява да изпълни предвижданата й роля да контролира създаването на военните паметници в страната и по-скоро се задоволява с построяването на отделни паметници – „мостри“.

През 30-те години новосъздаденото отделение успява да постигне всеобхватна промяна на паметникостроителството и в унисон със започнатите процеси от Секцията налага вкуса на управляващите след 9 юли 1923 г. крайнодесни военни кръгове. То санкционира местната инициатива за изграждане на паметници чрез директна поръчка или конкурс (за което се изисква професионален ценз) и само` проектира паметници или организира големи конкурси. В политиката на отделението влиза пренасочването на средствата на местни инициативни комитет. Получава се така, че някои села остават без паметници, в други са поставяни само паметни плочи, а трети се окичват с бронзови статуарни паметници. Предпочитана става фигурата на войник в поза „в атака“, въплъщение на новите-стари национални идеали. С изграждането на такива военолюбиви паметници се е преследвала и задачата за патриотично и военно възпитание на младежта (Негован, Требич, Волуяк) (№№ 131, 142, 143).

Новите военни паметници понякога дублират вече изградените. Интересен факт е, че отделението се занимава и с премахването или преправянето на паметници поради преценката за художествената им неиздържаност („безвкусица“).[10] Обелискът на с. Волуяк, разположен скръбно подобно на обелиска от съседното с. Мировяне (№ 130) на тракийска могила, е бил премахнат. В центъра

[10] В същия „възродителен“ ред са и подетите след 1934 г. акции по преименуване на топографски обекти и разрушаване на османско и др. архитектурно наследство. Нанесените поражения върху войнишките паметници в периода до 1944 г., изглежда, са по-големи отколкото по време на т.нар. „комунистически“ режим.

на Волуяк през 1936 г. е изграден нов паметник с бронзова скулптурна фигура (№ 143) на скулптора Йордан Кръчмаров (1895–1980 г.) (Петров 1993: 28, 39) (Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12).

Обр. 10. *Паметникът на могилата до с. Мировяне (снимка: И. Мечков).*

Обр. 11. *Голямата могила до с. Волуяк, където се е намирал първият войнишки паметник (снимка: И. Мечков).* ***Обр. 12.*** *Паметникът в с. Волуяк (снимка: И. Мечков).*

След 1918 г. в Софийското поле в по-близкоразположените до града села продължава издигането на обелиски от гранит (вж. Таблица 1). За софийските войнишки обелиски са характерни по-изчистени, по-строги и опростени класически форми, които рядко намират аналози из страната. В половината от случайте те имат стеснение между най-горния пиедестал и разположената върху му издължена четиристенна пресечена пирамида. Характерен е близкият до квадрат план на призмите и пирамидата (с правоъгълен план са паметниците от Долни Лозен

и Подуяне). Повечето от паметниците са от черен гранит, добиван по това време в големи количества в кариерите над с. Владая.[11] Те са направени мемориално грамотно от гледна точка на надписи, порцеланови портрети, ред на „четене“ на паметника. В отделна група са имената на загиналите вследствие на болести на фронта, във военни болници или вкъщи.[12] Впечатляващ с оформлението си като книга-албум е обелискът от Горна баня.

Таблица 1.
Софийски селски паметници в чест на загиналите във войните за национално обединение, изградени след 1918 г.

№ **№ Регистър**	**Снимка**	**Село, район, година на построяване, автор**	**Мерки – височина, лице, инициатор, стойност**
1 145 +		Мрамор, „Връбница“ 1919 г. (по данни на района)	височина: 3,3 м лице: 6,6 кв. м. Величко Кръстанов Петров дарил 30 000 лв.
2 92 +		Долни Лозен, „Панчарево“ 1919 г.	височина: 2,4 м лице: 2,4 кв. м.
3 133		Кумарица, „Нови Искър“ 1921 г.	височина: 2 м лице: 3 кв. м.
4 74		Горна Баня, „Овча Купел“ 1922 г. Атанас Димитров – каменоделец от София	височина: 2,6 м лице: 4,1 кв. м.

[11] Първите софийски паметници от черен витошки гранит са паметният знак (малък обелиск) на *л*обното място на Димитър Петков (1907 г.) на бул. „Цар Освободител“ и гробът на Петко Каравелов (1908 г.) на ул. „Цар Иван Шишман“.

[12] Възможни са разминавания със съставените по-късно от секцията списъци на убитите. Някой от загиналите остават неотбелязани.

5 151		Михайлово, „Банкя“ 1923 г. Иван Батек	височина: 2,9 м лице: 4,25 кв. м.
6 124 +		Доброславци, „Нови Искър“ 1923 г. местен каменоделец	височина: 2,7 м лице: 5,8 кв. м.
7 62 +		Подуяне, „Подуяне“ 1924 г.	височина: 3,5 м лице: 5,6 кв. м.
8 91 +		Горни Лозен, „Панчарево“ 1925 г.	височина: 2,5 м лице: 3,8 кв. м.
9 122		Войнеговци, „Нови Искър“ 1926 г. Иван Батек	височина: 2,45 м лице: 3,7 кв. м. изграден със средствата на Шеста пехотна дружина
10 152		Клисура, „Банкя“ 1930 г.	височина: 2,06 м лице: 3,3 кв. м.

Наблюдаваната концентрация на сходни войнишки паметници може да намери своето обяснение в развилото се в града професионално гробостроително производство в европейски стил. Произходът на т. нар. „софийски обелисков стил“ следва да бъде търсен в каталозите за надгробни паметници и в тогавашната

гробостроителна практика на първо място на Централни софийски гробища. И все пак гробищните обелиски са по-разнообразни, имат други профили и размери. Стиловото единство на софийските войнишки обелиски може да бъде обяснено с наложилия се стандарт, по който гробищните паметникари са работели за околните села. Освен това за паметници разположени в съседни селища по принцип са характерни сходства по форма, материали, избор на място, посвещения.

В Софийското поле се открояват два по-големи паметника. Войнишкият паметник от с. Мрамор е направен по проект на останалите живи участници във войната и с голямо лично дарение на средства. Той е с квадратен план. Твърде вероятно е инициаторите на паметника да са търсели близост в силуета с големите обелискови паметници на загиналите герои в сръбско-българската война в Алдомировци (1891 г.) и Брезник (1903 г.). Впечатляващ е и изграденият от Иван Батек в с. Петърч (1921 г.), Костинбродско, голям правоъгълен обелиск от черен мрамор с височина от 3,3 м и лице 6,5 кв. м.

Иван Батек (1897–1968 г.) е един от софийските каменоваятели, който е бил инициатор и изпълнител на много военни паметници. Той е син на чешкия каменоделец Вацлав Батек (1867–1936 г.), известен с работата си по паметника „Цар Освободител", мавзолея в Плевен и др. Негово дело е и паметникът на с. Пасарел.[13] Сведения за част от вероятно богатата дейност на Батек-син дължим на великолепното изследване на Ивайло Никодимов за военните паметници в някогашната Белослатинска околия. Каменоваятелят предприемач е бил притежател на каменоделско ателие в София, за изработване на мраморни плочи, гранитни надгробни паметници и надгробни плочи (Никодимов 2011: 109). По долното течение на р. Искър, недалеч от трасето на ж.п. линията София – Плевен, И. Батек изгражда три черни, строги обелиска: в с. Махалата (днес част от гр. Искър) (1920 г.), с. Търнак (1922 г.) и с. Бреница (1926 г.)[14] Негов е и големия паметник тип колона в Бяла Черква (1924 г.)

За софийските обелиски, изградени след 1918 г., става характерен гравираният в горната лицева страна на призмата образ на „кръст за храброст" с дъбов и маслинов венец (Обр. 13; Обр. 14).

В „софийските" паметници на Батек във Войнеговци и Михайлово е нанесен същият мотив с разликата, че орденът е ограден с две дъбови клончета. Интересно е, че на паметниците си от долното течение на Искъра той нанася емблемата на венец с кръстосани пушка и сабя, характерна и за други обелискови паметници в района. Точно такава виждаме и на паметника му в софийското село Петърч. (Обр. 15; Обр. 16).

В селата Яна, Горни Богров и Желява са изградени войнишки паметници, характерни за Новоселска околия, в която те са влизали (№№ 118, 119, 110, 113).

[13] В „Български алманах" от 1911 г. е поместена следната реклама: „Каменоделска работилница и склад на разни паметници на Вацлав Батек – приема изработване и полиране всякакви каменоделчески изделия и паметници от разни видове камъни: гранит, сиенит, мрамор и др. Цени умерени. София, ул. „Козлодуй" № 47 зад шарения мост" (Икономов, Дамянов 1911: 652).

[14] Обелиските в Махалата и Бреница са много големи, а този в с. Търнак е с по-широко тяло, за да може да побере имената и част от портретите на 81 души, загинали от селото. Големите размери на обелисковите паметници са характерни за някой села и региони, които са дали много жертви във войните.

Обр. 13. *„Кръст за храброст“ на паметниците на селата Горни Лозен, Горна баня, Кумарица (снимка: И. Мечков, обработка К. Чакъров).*

Обр. 14. *„Кръст за храброст“ на паметниците на селата Доброславци, Мрамор, Подуяне (снимка: И. Мечков, обработка К. Чакъров).*

Обр. 15. *Хералдичен мотив на паметниците в селата Войнеговци, Михайлово, Петърч (снимка: И. Мечков, обработка К. Чакъров).* ***Обр. 16.*** *Подписи на Иван Батек на паметниците в с. Петърч и с. Михайлово (снимка: И. Мечков, обработка К. Чакъров)*

В селата на някогашната околия са разпространени два основни типа обелиски, ако не броим и този на високия обелиск от с. Байлово и с. Априлово. Тук ще бъдат означени с работните наименования – тип „Яна“ (Яна, Горни Богров, Петково, Чурек, Чеканчево) и тип „Желява“ (Желява, Елешница, Осоица, Саранци, Негу-шево, Стъргел, Долно Камарци). Обелисковият тип „Яна“ е по-прост, по-стандар-тизиран и е архитектурно близък със синхронните и по-късни гробищни памет-ници. Паметникът на с. Яна, посветен на загиналите в БМВ е висок 2,1 м (Обр. 17). Обелискът на с. Горни Богров (1920 г.) е висок 2 м и има лице 4 кв. м (Обр. 18). Типът „Желява“ е по-сложен и по-голям. Паметниците на с. Желява (1922 г.) и на с. Елешница имат височина 2,9 м и приблизително лице 4,5 кв. м (Обр. 19; Обр. 20).[15]

Обр. 17. *Паметникът на с. Яна (снимка: И. Мечков).* ***Обр. 18.*** *Паметникът на с. Горни Богров (снимка: И. Мечков).* ***Обр. 19.*** *Паметникът на с. Желява (снимка: И. Мечков).* ***Обр. 20.*** *Паметникът на с. Елешница (снимка: И. Мечков).*

Обелиските от Новоселска околия имат квадратен план, изградени са от жълти на цвят варовикови плочи и блокове, завършват с каменни кръстове. Надписите са неграмотни, с несъразмерно големи букви. Тези паметници често пъти са разполагани в центъра на гробището, с лице насочено към изток. Прави впечатление, че войнишките обелиски се различават от изградените в същия район непосредствено след Освобождението или през първото десетилетие на XX век паметници обелиски на загинали руски войници и на загинали български революционери от бунтовната 1876 г.

Обелиски от три, че и четири различни типове се срещат на групи в селата Чеканчево и Негушево. Възникването на тези паметници е проява на жизнеспособността на старинния Саранский (Ташкесенски) каменоделски стил (Вакарелски 1977: 369), избуял след Освобождението в полето на гробищното паметникарство. По всичко изглежда и че местната околийска власт е създала добра организация за изграждане в къс срок на паметници в десетки села от няколко майстори, рабо-

[15] Паметникът в Горни Богров (намиращ се в двора на манастира „Св. Георги Победоносец) е изграден през 1920 г. от каменоделец от с. Саранци, паметникът на с. Осоица е построен през 1920 г. от каменоделеца Ив. Пачеджиев от с. Осоица, а паметникът на с. Стъргел – от каменоделеца Ст. Каратонев от с. Острица (Йотов и др. 2003: 225, 246, 253)

тещи по предварително уточнени проекти. Проучването на Новоселския кръг ранни войнишки паметници, който е единствен по рода си в страната, предстои.

* * *

Разглежданият период на ранните паметници в чест на войните за национално освобождение е и време на развитието на статуарна скулптура. Като цяло, независимо дали става въпрос за самоуки майстори каменари, творили в „наивистичен стил" в Русенско, Врачанско и др. райони, за местни учители по рисуване или за дипломирани скулптори, имаме работа с относително примитивна скулптура. Войнишките статуи от 20-те години по правило са от камък (варовик), с неголеми размери (често пъти под естествен ръст). Предпочитаната поза е „на пост", с „пушка при нозе" („в строя"). На хилаво тяло стои голяма глава. Тази скулптурна слабост, която продължава да се проявява и по-късно, трябва да се е дължала на липсата на достатъчен контрол, на скромните творчески възможности, изисквания, а може би и средства. По правило фигурата на войник от този период е в походна екипировка и въоръжение, обикновено има мустаци. Тя като че ли изразява участието във войната на обикновения българин на средна възраст и скромно засвидетелства преклонението пред загиналите в изпълнение на войнски си дълг.[16]

Особен случай в историята на скулптурата през периода са три паметника „близнаци". На висок, архитектурно оформен постамент, завършващ с арки, е поставена малка фигура на войник в поза „На бой с нож". Първи, през 1924 г., е създаден софийският паметник от с. Стара Враждебна (№ 107) (Обр. 21; Обр 25). Той има обща височина 4 м, статуята от бял гранит е висока 1,2 м. Негови автори са двама италианци – Джовани Клева (проектант на паметника) и Паоло Пилоти (изпълнител). През 1925 г. е създаден премахнатият в края на 50-те години и днес несполучливо възстановен паметник в гр. Панагюрище (Обр. 23). Той е изграден по инициатива на подполк. Иван Дипчев, син на Райна Княгиня, за да почете паметта на двама войника от Шеста търновска дружина, загинали през м. юни 1925 г. при борбата с анархистичните чети в района. Трети такъв паметник е създаден от Дж. Клева през 1927 г. в с. Брегово, Видинско (Обр. 22). Прави впечат-ление, че за разлика от Враждебненския, паметникът от Брегово е скулптурно по-издържан.[17] На лицевата страна на двата паметника е изчукано посвещението: „Герои! Вие се борихте и умрехте за свободата и обединението на българското племе. Духът ви вечно ще витай, над планините и родний край!".

[16] В статията „Паметници за войната", подписана от Хр. С., в сп. „Отечество" от м. октомври, 1914 г. е поставена задачата за изграждане на един голям войнишки паметник, в който „бъдещите поколения трябва да виждат въплотен в неумъртвими форми от гранит и бронз неудържимия устрем на нашето войнство, което набучи на своя нож толкова славни победи; незабравимата фигура на нашия прост войник, опърпан и със смачкана фуражка, приведена над очите, с лице, изразяващe резигнация и твърдост…" (Отечество: 91).

[17] За Враждебненския паметник, може би малко несправедливо се изказва българският критик Ст. Митов в статията си „Паметници карикатури", поместена във в. „Литературен глас", бр. 199 от 18 юни 1933 г.: „Още пред входа на София на орханийското шосе един неграмотно лепен миниатюрен войник, взел хватката „за бой с нож", ви предупреждава за чудесиите, които могат да се срещнат в места по-отдалечени от центъра на българската култура" (Бошев 2004: 126).

Обр. 21. *Паметникът на с. Стара Враждебна (снимка: И. Мечков).* ***Обр. 22.*** *Паметникът на с. Брегово (снимка: „Български паметници“ – източник: facebook.com/BulgarianMonuments/photos/pcb.1338648229513603/1338648192846940).*

Обр. 23. *Откриването на паметника в гр. Панагюрище (по Гемиджиев 2009: 456).*
Обр. 24. *„На нож“ в ателието на Ж. Спиридонов (по Бошев 2007: 19).*
Обр. 25. *„На нож“, скулптор Ив. Лазаров – в сп. „Отечество“ от м. август 1915 г. (източник: https://digilib.nationallibrary.bg/prd/public/image).*

Дж. Клева прави още паметниците в с. Алтимир, Врачанско (1928 г.), с. Биково, Сливенско (1929 г.), и с. Блъсково, Варненско (1929 г.) (Бошев 2008: 27). Първите два са с изправени войнишки фигури от камък. Съдбата на този пътуващ италиански паметникар засега остава неизвестна. Каменоделецът Пилоти явно остава в България, след като го виждаме на снимка със скулптора Иван Лазаров от 1943 г. (Обр. 26; Обр. 27).

Обр. 26. *Подпис на Враждебненския паметник (снимка: И. Мечков).*

Обр. 27. *Иван Лазаров и Паоло Пилоти (по Бошев 2007: 156).*

Изграждането на скулптурни паметници близнаци е уникално явление в българската паметникостроителна практика от това време. Това е и първата монументална поява на скулптурна фигура на български войник в поза „На нож“ и изобщо „В атака“. Загадката на скулптурния образ, толкова близък с вече създадената от Иван Лазаров скулптурна творба „На нож“ (1912 г.), като че ли се разбулва от сведенията (нецитирани) на краеведа Георги Гемиджиев за

панагюрския паметник. За построяването му е използван един от двата типови проекта, създадени в началото на 20-те години по инициатива и със съдействието на Министерството на войната, изобразяващ войник-победител в поза „на бой с нож“ (Гемиджиев 2009: 456).

Както посочва големият изкуствовед и изследовател на творчеството на Ив. Лазаров – Николай Бошев, скулпторът прави четири варианта на фигурата на нож. Фигурата от разглежданите три паметника е твърде близка с „На нож“ от глина, запазен в две снимки от архива на Лазаров. По-ранната от тях е на паметника в ателието на Жеко Спиридонов (1912 г.) (Обр. 24). Втората е от двора на Държавното художествено-индустриално училище (1913 г.). Приблизителните размери на тази фигура са височина 110 см, дължина 48 см, широчина 39 см. През 1914 г. ваятелят излага творбата си на „На нож“ за по-продължително време в салона на Военния клуб. Вероятно тази фигура е публикувана на корицата на сп. „Отечество“ от м. август 1915 г. (Обр. 25). През 1915 г. Лазаров отслужва във войската като военен художник (Бошев 2007: 19, 34–35, 17).

Историята на тези три паметника заслужава обстойно изследване. Вероятно след 9 юни 1923 г. Министерството на войната е предложило за реализиране изготвения въз основа на творбата на Ив. Лазаров типов проект. Той за пръв път е бил осъществен в софийското село Стара Враждебна. В такъв победоносен дух, но в по-монументални форми, започват да бъдат насочвани скулпторите на българските военни паметници от специализираните звена след 1925 г.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Бошев 2004: Н. Бошев. *Конкурсната система при създаването на паметници в България (1920–1944)*. София, 2004.

Бошев 2007: Н. Бошев. *Иван Лазаров: скулпторът*. София, 2007.

Бошев 2008: Н. Бошев. *Към историята на българските военни паметници: идеи, инициативи, първи практически действия*. – В: *Проблеми на изкуството*, 1, 2008, с. 17–24.

Вакарелски 1977: Хр. Вакарелски. *Етнография на България*. София, 1977.

Вуков 2014: Н. Вуков. *Памет и монументална репрезентация на голямата война – балкански проекции*. – В: *Българска етнология*, 3, 2014, с. 255–274.

Гемиджиев 2009: Г. Гемиджиев. *История на Панагюрище, 1878–1944*. София, 2009.

Калчева 2005: М. Калчева. *Отделението за военни музеи, паметници и гробове при Щаба на армията в България, основано през 1928 г.: идеи и реализация*. – В: *Архивен преглед*, 1–2, 2005, с. 76–84.

Икономов, Дамянов 1911: Я. Икономов, А. Дамянов. *Български алманах за 1911*. София, 1911.

Йотов и др. 2003: П. Йотов, С. Димитрова, Д. Цанкова-Ганчева. *Военни паметници в България*. София, 2003.

Мечков 2018: И. Мечков. *Регистър на военните паметници на територията на Столична община*. – В: *Електронен бюлетин на РИМ–София*, 2, 2018, с. 92–150.

Мечков 2020: И. Мечков. *Изменения и допълнения към регистъра на военните паметници в Столична община*. – В: *Електронен бюлетин на РИМ–София*, 3, 2020, с. 72–79.

Минев 1915: С. П. Минев. *История на въздигнатия в с. Княжево, Софийска околия паметник в чест на загиналите в войните през 1912–1913 година запасни войници от същото село. Биографиите на убитите запасни войници*. София, 1915.

Никодимов 2011: И. Никодимов. *Военните паметници в Белослатинско*. Враца, 2011.

Петров 1993: Н. Петров. *Волуяк*. София, 1993.

S U M M A R Y

OBSERVATIONS ON THE EARLY MONUMENTSIN HONOR OF THE PERISHED IN THE WARS FOR NATIONAL UNIFICATION (1912–1918) IN THE SOFIA MUNICIPALITY

Ilia Mechkov

The article examines the early military monuments (1914–1925) built in honor of those killed in the Wars of National Unification (1912–1913, 1915–1918) in the villages and former villages on the territory of Sofia Municipality. They are of the small pyramidal obelisk type. There are two groups of obelisks. The first belongs to the style of the luxurious tombstones of wealthy townspeople. Professional masters of European-style tombstones created the so-called "Sofia military obelisk style". These monuments are discussed in detail in the article. An original obelisk style emerged in the former Novoselska District. It was created by local master stonemasons, who are successors to a local stonemasonry tradition from the 19th century. The question of the similarities between the statuary monuments in the village of Stara Vrazhdebna (1924), the town of Panagyurishte (1925) and the village of Bregovo (1927) is considered. It was probably created on the model of a military monument of the Ministry of War. One of the variants of the sculpture "Na nozh/Knives out" (1912) by the sculptor Ivan Lazarov (1889–1952) served as a model for the sculptural figure. Attention is also paid to the authors of the monuments, insofar as more accessible information about them is available.

Ключови думи: *ранни военни паметници, обелиск, Столична община, каменоделство, скулптурно фигуриране.*

Key words: *early military monuments, obelisk, Sofia Municipality, stonemasons, sculptural figure.*

A B T O P

Д-р Илия Мечков
Регионален исторически музей – София
amechkov@abv.b

Ilia Mechkov, PhD
Regional History Museum – Sofia
amechkov@abv.b